

Vasy Géza

Az írás megmarad

– A posztumusz torcellói Krisztus –

„miért nő a fű, hogyha majd leszárad?
miért szárad le, hogyha újra nő”

Babits Mihály

Az igazi trilógia

Amikor Balázs József első három regénye gyors egymásutánban megjelent, többen említették, hogy ezek voltaképpen laza trilógiát alkotnak. A regények történéseinek időpontja szerinti sorrendben a *Fábián Bálint találkozása Istennel* és a *Magyarok* között valóban szerves a kapcsolat, a *Koportost* azonban csak a milió és a központi halál-motívum kapcsolja hozzájuk, a szereplő személyek nem. S ebben a harmadik műben a történelemnek sincs meghatározó szerepe, amúgy érthetően, hiszen a jelenben játszódik. Mostanáig e laza trilógia-elképzelés mellett szóltak érvek, *A torcellói Krisztus* posztumusz megjelenése azonban egyértelművé teszi, hogy a szerző valóban írt egy trilógiát, s annak harmadik darabja ez a régi-új regény. Régi, hiszen 1980-ban fogalmazódott meg, s új, hiszen csak 2004-ben vált olvashatóvá. Fodor Katalin visszaemlékezéséből tudhatjuk, hogy Balázs József hosszas előkészületek után viszonylag gyorsan írta meg regényeit, majd hónapokra félretette a kéziratot, hogy bizonyos időbeli távolságból végezhesse el rajtuk a szükségesnek látszó javításokat. Ez esetben azonban megsokasodtak filmgyári, munkahelyi kötelezettségei, majd rátört a végzetes betegség, s bár – véleményem szerint – alig valamit kellett volna módosítani, erre a következő években már nem került sor. Vajon miért? Hiszen elolvasva ezt a ragyogó alkotást, lehetetlen nem gondolni arra, hogy az író élete egyik legfontosabb művének tarthatta *A torcellói Krisztust*. S egy közlése alapján nyilvánvaló az is, hogy trilógiában gondolkodott. *A Magyarok* forgatási naplójában Balázs idézi a rendezőt, Fábi Zoltánt: „»Amikor elolvastam mind a két könyvet, úgy tűnt, mint ha az apáról és a fiúról szólna a két könyv, két nemzedékről, csak a fiúk neve más... Szinthe kínálkozik, hogy megírd a harmadik nemzedéket is, a mát...« Bevallottam, hogy a regény megírása közben ezekre nem gondoltam. »Ezen még lehet változtatni... Talán érdeemes is... Hiszen egy trilógia lehetne.«” Végül is a befejezett, de az újabb műhelymunkának alá nem vetett regény azért maradhatott kéziratban, mert a mű központi témája a halál, s annak, akinek éveken át napról napra ezzel kell farkasszemet néznie, bizonyosan nehezebb azzal a szöveggel dolgoznia, amelyben a többé-kevésbé alakmás főszereplő tanúja édesapja haldoklásának. S a betegség felől nézve ez a regény bizony előérzet, annyira központi benne a halál kérdésköre, illetve az a létállapot, amelyben az egyébként egészséges és még fiatal ember számára kiüresedik a világ, s ugyanúgy nem találhat választ gondjaira, amiként arra sem, hogy miért hal meg az ember, s mi van azután.

A Fábián Bálint találkozása Istennel, a Magyarok és A torcellói Krisztus valóban trilógia, valóban három nemzedék története, bár Fábián Vince és Imre fia – az utóbbi meg is hal

az első regényben – nem tekinthetők András elődjének. A *Magyarok* főhőse Fábíán András, neki egy nyolc éves kislánya van. Ez a gyerek sem lehet egészen azonos *A torcellói Krisztusban* szereplő Fábíán Kristóffal, mert az elbeszélés szerint fiatalabb. Fábíán András alakja viszont szervesen egységes a két regényben, s voltaképpen a záróműben is főszereplő. Az első két regény kiélezett történelmi időben játszódik: 1918–1920 között, illetve 1943-ban, a harmadik „békeidőben”, a hetvenes évek közepe táján, mindössze két hónapnyi időszakot ölelve fel, miközben az 1945-tel kezdődő múlt régi képei és történései is megjelennek. A három nemzedék története olyan huszadik századi családragénynek mutatkozik, amelyben az emberiség története csak komor és tragikus arcát mutatja fel, s amelyben éppen ezért is az élet és a halál kérdése mindenkit elementárisan foglalkoztat: az analfabéta juhász Fábíán Bálintot, a fiatalkorában indulatosan is az igazságot kereső, öregségére nagyon megcsendesülő földművest, Fábíán Andrást és a mintegy harminc éves értelmiségit Fábíán Kristóft.

Három nemzedék

Bár Fábíán Bálint nem támadhat fel, a trilógia harmadik részében mindhárom nemzedék nyomatékosan van jelen. A legidősebbek az 1890-es évek szülöttei. Közülük kulcs szereplő Kászoni Béla, aki 1945 előtt a falu nagygazdájának számított; volt egy tanyája és egy gyümölcsöse. A bolsevizálás során mindezt elvették tőle, elűzték; azóta, lassan harminc éve szinte koldusmódról él. Özvegységére Fábíánék vették magukhoz, a gondozásért cserébe rájuk íratták a házáat, amelyet ezek szerint, ha csonkább telekkel is, de visszakapott valamikor. Az 1945 utáni évtizedben játszik a faluban kulcsszerepet Jeszenák, addig úthengeres, attól kezdve a kis közösség rákosista réme. Fábíánék szomszédja öreg Jakab, aki dolgozni már nem tud, várja a halált. Feltűnik két férfi: Gáspár Dániel és Szabó János, akik a *Magyarok* fontos szereplői voltak. S a regény epilógusában megjelenik két öregember: az egyikük kamaszként látta a csecsemő Fábíán Andrást, akit előző nap temettek el.

A második nemzedék tagjai az 1910-es években születtek, tehát a regény jelen idejében hatvan év körüliek. Fábíán András még annyi sincs. E nemzedékből ő a legfőbb szereplő. Mellette a felesége. A regénybeli múltban szerepe van a *Magyarokból* már ugyancsak ismert Kis Daninénak, akinek férjét kell elszíratnia; a jelenben pedig a falu bolondja Bacs-kó Bandinak. Kristin Máté egy amerikai magyarnak a fia, s mivel gazdagabbnak számít, a Rákosi-kor őt sem kíméli. Így 1956-ban elégtételt próbál venni, ezért később börtönbe kerül. (Más néven a *Magyarok*ban szerepel az apa negatív figurája.) Káldor János, a városban élő nyugdíjas munkás Fábíán András katonatársa volt, akárcsak a találkozássukkor felidézett, a fogolytáborban ártatlanul megölt Manda István. S ide tartozik a kántor is, aki negyven éve dolgozik a faluban, siratva és regisztrálva a halottakat.

Végül a harmadik nemzedék Fábíán Kristófé. Akik ide sorolódnak, a negyvenes években, esetleg valamivel később születtek. A főszereplő harminc-harmincegy-néhány esztendő. Nyilván ennyi szeretője, a presszós Betti is. Hasonlóan munkatársa, Mikó Péter és annak felesége, Kalocsai Éva. S végül ide sorolandó az öreg Jakab példaként emlegetett unokája, aki a gyárból egynapi munka után hazatért a falu számára szabadságot jelentő világába.

Mindannyi nemzedékből kiválik egy főszereplő: Kászoni Béla, Fábíán András és Fábíán Kristóf. A cselekményben, a gondolati anyagban a legközvetlenebb kapcsolatok természetesen közöttük vannak, ám mindegyiküknek akad saját nemzedékében és egy vagy két másikban egyrészt a személyiséget és gondjait megerősítő epizód szereplő társa, más-

részt pedig ellenfele. Kászoni Béla esetében a Fábián család három tagja és Bacsó Bandi a pozitív, Jeszenák a negatív kapcsolat. Fábián Andrásnak a leggazdagabb a pozitív kapcsolatrendszer. Felesége és fia mellett Kászoni Béla, Gáspár Dániel, Szabó János, Káldor János, Manda István említendő. Legnagyobb vitája Jeszenákkal volt, de tisztelegve az is megjelenik a ravatálnál. Kristin Mátét ő fegyverezte le 1956-ban, hogy megakadályozzon valami örült cselekedetet, de halála előtt felkeresi a férfit, hogy megbékélhessen vele. Kristin is ott van a ravatálnál, s az ő lovai viszik a koporsót a temetőbe. Fábián Kristófnak egyértelműen pozitív kapcsolatai csak a szüleivel és – a gyerekkori ijesztgetéstől eltekintve – Kászoni Bélával vannak. Ellentmondásos a viszonya Bettivel és az itáliai úton Mikónéval. Gyerekkorában félt Kristin Mátétől, Jeszenák ellenében apját segítette volna, ha nagyobb lett volna. Mikó Péterrel a kapcsolata jóindulatúan semlegesnek mutatkozik, az olaszországi turistaúton azonban – mindkettejük hibájából – összevesznek, s Mikó ve-rekedést provokál. Szembeötlő, hogy a legidősebb nemzedék még életben lévő tagjaiban és a második nemzedék képviselőiben még él a falusi közösség erős összetartozástudata, amely a nemzedékeket is összekapcsolja, az ellentéteket is segít rendezni, a haragosokat megbékíteni. A harmadik nemzedék falusi világa igazából már nem mutatkozik meg, inkább ennek a hiánya elgondolkoztató. Az öreg Jakab unokája a példa arra, hogy nem vezett el nyomtalanul a múlt értékrendje. Elsősorban azonban a városivá és értelmiségivé lett Fábián Kristóf hazavágyódása, ellentmondásos gyerekkori emlékeinek felidézése jel-zi a régi paraszti kultúra felbomlásának konfliktusosságát. Fábián Kristóf idegennek érzi magát a városban, kapcsolatait így átmenetinek, olykor formálisnak. Érthető, hogy múltjának helyszínéhez, szereplőjéhez és értékrendjéhez próbál menekülni.

Helyszínek, idősíkok, cselekmény

A történet azzal kezdődik, hogy Fábián Kristóf a városból hazautazik szüleihez. A városról magáról keveset tudunk meg, de a fővárosnak kell lennie. Elég messze, többórnyi vonat- vagy gépkocsiútnyira van a Kraszna-menti falutól, amelyet már a korábbi regényekből ismerhetünk. Betti ugyan az n.-i presszóban dolgozik, de N. nem csupán városnév lehet. Kristóf apját a k.-i meccsre viszi el, a stadion vasútvonal és temető mellett fekszik, tehát alighanem a kispesti Honvéd-pályáról van szó. A regényben azonban nem a konkrét város a lényeges, hanem az idegenszerű, a természettől elszakított világ. Kristóf lakása egy benzinkútra néz, ezt szemlélheti és szemléli is. Ha összevetjük ezt falusi szemlélődéseinek látványaival, megdöbbenő a különbség.

A falu a gyerekkort, a szülőket, a felnevelő élményeket, a közösséget, a természetet, valamiként a világ lehetséges teljességének élményét jelentette, s ezt próbálja felidézni Kristóf. Ez a falu már nem lehet azonos az egykor megélttel, de erre inkább csak áttételesen, a harmadik nemzedék sorsán keresztül utal a regény, a hetvenes évek faluját inkább csak az öregeken, tehát a hagyományörzőkön keresztül láthatjuk.

Fábián Kristóf háromszor látogat haza. Először azért, hogy elmondja szüleinek: Itáliába fog utazni (1–2. fejezet). Ekkor május van, s tél óta még nem volt otthon. Másodszor azért megy, mert úgy érzi, hogy őt a városban meglátogató apjával valami baj van, s utána indul (6. fejezet). Végül harmadszor a temetésre megy (8. fejezet). A hazautazások, de aztán a városi hétköznapok is emlékeket ébresztenek Kristófnak, s ezek időrendben idéződnek fel. Előbb édesapjának hazatérése a hadifogságból (2. fejezet), aztán Kászoni gyerekes ijesztgetése, a kirándulás a fenyőcsemetéért apjával, majd a szpartakiád (3. fejezet), végül Kászoni megalázása és az évekkel későbbi, 1956. októberi események (6. fejezet). A történelmi időrendet eközben csak a két Kászoni-emlék cseréli fel: őt előbb úzik el ottho-

nából, s csak később lehet űzött ember, akit gyerekek is ijesztgethetnek. A múltat – a háború végét, a hadifogságot felidézi az édesapa is, s ez logikusan esik a városi látogatás idejére (5. fejezet). A mű legvégén a két legeltető öreg egyike idézi fel a legrégebbi múltat, az első világháború idejét, amikor Fábíán András újszülött volt.

A harmadik reális helyszín külföldre vezet. Az út jelentős állomásai: Torcello, Velence, Fiesole, San Gimignano. Torcellóban vallják be Mikóék, hogy disszidálnak. Velencében érződik elbizonytalanodásuk. Fiesole a veszekedés, az útítársak szakításának színhelye. Itt Kristóf és Betti is összekülönbözik, de végül együtt maradnak, San Gimignanóban még egy Krisztus-ábrázoláson meditatálnak.

A *torcellói Krisztus* azonban nem csupán a Fábíán család huszadik századi története, hanem Jézus-regény is. Kászoni Béla elhagyott padlásán találja Kristóf azt a reprodukciót, amely a torcellói Krisztust ábrázolja, s amelyet Kászoni egy régi itáliai útról hozott magával. Kászoni való beszélgetései kezdenek határozottabb irányt szabni gondolatainak, hiszen az öreg Krisztust kereső ember, s ebből a szempontból alakmása a néhai Fábíán Bálintnak. Kristóf gyerekkorában hívő volt. A 4. fejezet Jézus-történet, a keresztre feszítés apokrif története, s csak a zárófejezet látomásából tudjuk meg, Jézus ottani közléséből, hogy a Jézus-történetet Kászoni csak álmodta, képzelte. „Azt is”, tehát a későbbi is – bár ennek Kristóf is néma tanúja. Voltaképpen az evangéliumok is regényszerűek, hiszen cselekményük nem teljesen azonos egymással. Kászoni álma a kapernaumi katona és Jézus beszélgetéséről hiteles történelmi eseményként valóban nem képzelhető el, ám ez a katona Kászoni alakmása, aki kérdéseivel a legilletékesebbhez fordulhat. E látomásban „megelevenedik” a torcellói Krisztus, s miután Kristóf is látta az eredeti képet, majd San Gimignanóban Jézust karddal, ő maga is résztvevője lehet Kászoni újabb látomásának. „Beavatottá” kezd válni, s így képes arra, hogy a temetés utáni nyári hajnal ködében neki is látomása legyen: a halottak menete vonult a homokúton, a sor legvégén az édesapja. S bár kérésre, könyörgésre nem válaszolt, mozdulataival jelezte, hogy fiával érez.

A Jézus-történet kétezer évvel korábbra visz a reális időben, ugyanakkor a mítoszi időt, az örök időt is bekapcsolja a regénybe, a lehető legkevésbé irracionális módon. A két idősebb nemzedékhez tartozók egyrészt vallásos nevelésben részesültek, másrészt legtöbbször természetközeli módon élt, így a tanultakat és a tapasztalatot többé-kevésbé össze tudják egyeztetni.

Hogyan kellene élni?

A hatvanas évek magyar epikájának egyik központi kérdése volt az életformáé, a pozitív és a negatív példák szembesítésével, a kérdés lezárhatatlanságával, ám egyúttal pozitív megoldások felmutatásával. Az évtized legvégén, a következő első felében jelentkező új írónemzedéknél – s ide tartozik Balázs József is – módosult ez a kérdés. Ők inkább azt mutatták meg, hogy miként nem lehet, nem szabadna élni, és hogy mégis mely mód a változtatásra. Regényszereplőként e nemzedékhez sorolódik Fábíán Kristóf is. Elsőgenerációs értelmiségi, aki felnőttként válik városiakóvá. Elszakadt a felnevelő falusi közösségtől, ám a városban nem lel újabbakra. Odahaza tudósnak nevezik, hiszen kutatóintézetben dolgozik, növényekkel foglalkozik, megtudjuk azonban, hogy rutinmunkát végez, amelyhez talán a diploma se lenne szükséges, vagy ha mégis, a monotónia idővel lehetetlenné teszi a munka hivatásnak tekintését.

Kristóf eredetileg csak külföldi útját bejelenteni megy haza, ám amikor édesanyja kéri, hogy legalább néhány hónapra költözzön haza, bevallja, hogy erre már ő is gondolt.

Az otthonlét és az öreg Kászoni-val újra kibontakozó kapcsolat felerősíti ezt a talán addig csak kósza elképzelést. Betti és Mikóné egyik beszélgetéséből azt is megtudjuk, hogy Kristóf elvagyódásában egyszer valami szigetről elmélkedett, s hogy „Őt már nem érdekli a munka, meg az, tudják-e pótolni vagy nem, felesleges vagy nem, becsapják vagy félrevezetik...”

Kristóf visszamenekülne az eredethez, Mikó Péter viszont, aki elismerten kiváló szakember, de ugyanúgy rutinmunkát végez, világgá megy. Szerencsét próbálna, bár azzal is számol, hogy egy ideig csak fizikai munkás lehet Nyugaton. Kristóftól döntésének igazolását szeretné hallani, de mivel munkatársa nem nyilvánít – ezúttal sem – véleményt, kegyetlenül minősíti Kristóf személyiségét, mire az még kegyetlenebbül válaszol.

Betti józan, ösztönös lény, aki elfogadja az életet olyannak, amilyen. Bár neki is vannak, azaz inkább már csak voltak álmai: táncosnő szeretett volna lenni. Nem rajta, hanem Kristóf világidegenségén múlik, hogy kapcsolatuk nem lehet harmonikus, bár Betti tudja, hogy Kristófnak segítségre volna szüksége, s ő próbál is segíteni. Bár a két hónapnyi cselekményidő alatt kétszer is közli a férfival, hogy elhagyja, erre nem kerül sor, pedig Kristóf magatartása alapján megérthető lenne a távozás. Mikóné esetében a munka és a hivatás konfliktusairól nem értesülünk, az sem tudható pontosan, hogy orvos-e vagy nővér. Őt a disszidálás ténye, annak helyessége foglalkoztatja, s egy elszólásból az is kiderül, hogy a férje verni szokta.

Érthető, hogy a hogyan kellene élni kérdése a harmadik, a fiatal nemzedéket foglalkoztatja. Nem csak velük kapcsolatban szembesülünk ezzel. Az 1945 és 1956 közötti évekből felidéződő emlékek, a történelminek nevezhető jelenetek ugyanis azt mutatják meg, hogy a kiélezett helyzetben hogyan kell, hogyan erkölcsös cselekedni. Kristóf emlékeiben szükségszerűen az apja a főszereplő. Megtudjuk róla, hogy munka- és igazságszerető ember. Ragaszkodik a hagyományos paraszti gazdálkodáshoz, nem lép be a téeszbe. A maga módján vallásos, de kénytelen fiát eltiltani a hittanántástól, mert a gyerek különben nem tanulhatna tovább. Jeszenákban megérzi a falu ellenségét. Bár helytelen, hogy a férfi fenyegetőzésének hatására késsel támad rá, ez a megbántott önérzet tiltakozása. 1956 októberében viszont ő akadályozza meg Kristin Máté fegyveres garázdálkodását, s ezzel éppen az őt bántó Jeszenákat védi meg. S bár Kristin haragszik őrá, Fábíán András a halála előtt fölkeresi a férfit, hogy békesség legyen. Betegen is próbál helytállni a munkában. Amikor meglátogatja a fiát, s a meccsre igyekvő tömeg megdobálja kővel a vasutast, ő kel az ártatlan férfi védelmére, s így ő válik majdnem áldozattá. Nevének jelentéséhez illően férfias férfi, aki a közeli halálra is méltósággal készül.

Az élet, a meghalás, a másvilág

A hogyan kellene élni kérdése mellett a halállal foglalkoznak a legtöbbet a regény szereplői. A mű olvasható Fábíán András haldoklásának és halálának történeteként is. A Jézus-fejezetben meghal a két lator, majd Jézus. A fogolytáborban Manda és Kis Dani. A kántor pedig a ravatal mellett negyven év halottait kezdi felsorolni. A legkövetkezetesebben Kászoni Béla meditációi foglalkoznak az élet, a halál, a másvilág összefüggéseivel, s mivel ezeknek Fábíán Kristóf nagyobb részét tanúja, ő is beavatódik. Kászoni is világgá menne, hogy találkozzon Krisztussal, hasonlóan ahhoz, amiként Fábíán Bálint akart találkozni Istennel. Elsőre bolondosnak, különcnek mutatkozik, majd botcsinálta filozófusnak, de más is, több is. Kérdései logikusak, megállapításai elgondolkoztatóak, bár nyilvánvalóan keserű élettapasztalatai formálták őket. Kászoni kettős alapkérdése: „ha meg-

halok, akkor miért kellett élnem?”, „miként lehet az ember tökéletes, ha tudja, hogy meg kell halnia?”

Meditációi során ilyen következtetésekre jut: a legnagyobb boldogság egyedül élni. Minél kisebb a kapcsolat az emberekkel, annál nagyobb a szabadságfok. Messzire ment tőlünk az Isten. A világ csak ismétlődik. Az ember nem tudja a jót választani. Nem biztos, hogy nélkülözhetetlenek vagyunk az Isten számára.

Fábián Kristófot életformájának bizonytalansága, tétova keresése teszi nyitottá Kászoni gondolatai iránt. Felidéződik az is, hogy Kristóf gyerekkorában egyértelműen hívő volt, Kászoni pedig már akkor is kereső-kétkedő ember. De legalább ennyire fontos az apa sorsának alakulása és az itáliai utazás is.

Kristóf – akinek a neve Krisztust hordozót jelent – a reprodukciót látja meg előbb a padláson. A megviselt, poros képeslapot Kászoni kérése ellenére nem dobta el, de magával se vitte a városba. E kép miatt ment el Torcellóba is, hogy lássa az eredetét, s e kép alapján ismerte fel – Kászonival együtt – a látomásban közeledő öt idegen élén Jézust. Kászoni rációt és képzeletet mintáz egymásra – miként a regény egésze is. Azt mondja Kristófnak, hogy „Torcellóban láttál hasonlót, minden Jézus-festmény közül ez a legvalóságosabb Jézus, nézd az arcát, titkokat sejtő tekintetét, azért képzeljük mind a ketten, hogy ő az”.

Kászoni a halálról szeretne valami lényegeset megtudni, de az elbeszélő által következetesen Jézusnak nevezett alak elutasító: „A halálról pedig ne kérdezz semmit.” Az öregember végül fellázad, s egy másik, egy bosszúálló Isten eljövételét kiáltja a távozók után.

Isten, Jézus, hit, kételey

A regényben nem minden szereplő vallással való kapcsolata mutatkozik meg. Kászoni keresése és lázadása a figura legfőbb jellemzője, a mű meghatározó vonása. Fábián Andrásné hagyományosan a hitben él. Ezért küldi ministrálni a fiát, imádkozni az apa hazatéréseért, s ezért támad dühödten a férjére, amikor az kiveszi a fiút a hitoktatásról. Fábián András hite csak haláltusájában mutatkozik meg: „azt hittem, hogy az Istenben élek, és most seholy sincs”. Ravatalánál pedig megállapítják róla, hogy a katolikus és a református vallást egyaránt becsülte.

Kristóf gyerekkori hite nyilvánvalóan mélyen beivódott, de sok feledtető réteg rakódott rá. Ám a hitetlen európai sem feledheti a kereszténységet, s a Krisztus-képpel és képzetekkel való találkozás a tékozló fiúhoz teszi hasonlatossá Kristófot, aki visszatér szülei házába, a valóságos élmények mellett találkozik a képzetessel, végül ő maga is elő tudja idézni azokat, vagyis tudatvilágának részévé avatódik a halott apával való találkozás.

Jézus kétszer jelenik meg a regényben. Előbb az apokrifként értelmezhető 4. fejezetben, majd az ezt is felidéző zárófejezetben. A kapernaumi katonának a következőket mondja a kivégzése előtt álló Jézus: „Te is Isten fia vagy (...) Az Istennek is emberi alakja van, s ahány ember él a földön, az mind az Isten alakját vette fel. Mint én is... (...) Sokszor azt hiszem, hogy tényleg az Isten fia vagyok. Sokszor meg azt, hogy nem, csak egy ember Galileából, mint te is...” Végső üzenete pedig az, hogy a szabadsághoz csak a halálban juthat el az ember, de: élni kell.

A zárófejezet Jézusa így szól Kászonihoz: „Igazság? Miről beszélsz? Csak kitaláltak engem, hogyan tudnék én bármit is mondani. A részetek vagyok, a ti szellemetek egy darabja vagyok...” Majd így folytatja: „Kérdezhetsz, de válaszaim, akár a te válaszaid, tudásom, akár a te tudásod, képességem, akár a tiéd... / – Miért?! – kiáltott fel Kászoni. / – Mert Isten nem árul el semmit a terveiből. Ha elárulná a terveit, az emberiség elpusz-

tulna...” Amikor Kászoni a Bibliát idézi, ezt a választ kapja: „Azokat az iratokat, amelyekre te hivatkozol, emberek írták, s megérzéseiket a végtelen világról sokféleképpen lehet értelmezni...”

A regény Jézus-alakja meghatározó mértékben emberarcú. Előbb egy megtörtént esemény elképzelt változatában jelenik meg a halála előtt álló emberként, majd a regényalakok közel kétezer évvel későbbi jelen idejében, olyan látomásban, amelyet az évszázadok írásai, képei, képzetei formáltak. A két alak nem ellentétben, hanem azonosító kapcsolatban van egymással, s értelmezésük a regénybeli szereplők és az olvasó számára a biblikus, az apokrif, a panteisztikus és a realiztikus értelmezést egyaránt megengedi.

A cselekményt, a helyszíneket, az idősíkokat, az alakokat, a gondolatáramlatokat szemlélve egyaránt arra a következtetésre juthatunk, hogy *A torcellói Krisztus* többszólamú, Bahtyin kifejezését használva, polifon regény. Bahtyin szerint Dosztojevszkijnek sikerült először bemutatnia az ember „belsőleg átértzett befejezetlenségét”. Ő írt arról is, hogy „Eszmei útkeresésének megoldásaként Dosztojevszkij előtt az ideális ember, illetve Krisztus alakja jelenik meg. Ez az alak vagy ez a legmagasabb rendű szólam hivatott arra, hogy megkoronázza, megszervezze és maga alá sorolja a szólamok egész világát.” A szólamoknak ez a gazdagsága és hierarchizáltsága mutatkozik meg Balázs József sok-sok éves késéssel megjelenő regényében, okulására a huszonegyedik századi embereknek is.

Azt nem tudhatjuk, milyen lesz Kristóf további sorsa. Még azt sem, hogy hazaköltözik-e falujába. De arra emlékezhetünk, hogy a hívő gyermek megérzi-meglátja, hogy apja hazajön, s a csoda be is következik. A temetés utáni látomás a homokúton pedig azt jelenti, hogy az apa halálában is ott maradt a közelben, s egyúttal azt is, hogy Kristóf látóvá vált ismét.

A siratás és a temetés azt is tanúsítja, hogy az embereknek nemcsak szükségük van a segítségre, hanem ezzel kölcsönösen élni is tudnak. Ilyen mindannyiunknak szóló segítség a zárójelenet a halott ember egykori születésének felidézésével: „Íme az emberek boldogsága, íme a világ, amelyet dicsérni és magasztalni kell, mert megszületett egy ember.” S ehhez már csak annyit kell hozzátenni, amit a mottó állít egy óegyiptomi szoborfelíratra hivatkozva: „Üdvösebb egy pillanattal látni a Nap sugarait, mint az öröklét a túlvilágon, mint a halotti birodalom fejedelmének lenni.” S ezzel teljesen egybecseng Jézus utolsó szava a kapernaumi katonához: élni kell.